

Dražen Maršić

Nadgrobnji reljef iz Vranjica – primjer rimskoga spomenika uklesana u živu stijenu

Dražen Maršić
HR, 23000 Zadar
Arheološki muzej Zadar
Trg opatice Čike 1

U radu se obrađuje rimski nadgrobnji reljef uklesan u stijenu u sjevernom dijelu Vranjica. Po prvi put se daje ikonografska i strukturalna analiza spomenika te predlaže njegova datacija. Raspravlja se o razlozima specifičnoga oblikovanja i potrebi zaštite.

Ključne riječi: Vranjic, živa stijena, nadgrobnji reljef

UDK: 904:726.82(497.5 Vranjic) "652"

Primljeno: 1. kolovoza 2008.

Sjeverno od ceste koja iz Solina vodi za Vranjic, a zapadno od kuća Jurić, uklesan je u živoj stijeni rimski nadgrobnji reljef s prikazom četveročlane obitelji (sl. 1). Za reljef se zna još od prvih pravih početaka arheologije u ovim krajevima i malo je splitskih arheologa koji nisu upoznati s njegovim postojanjem, međutim nije nikad objavljen ni u tekstu ni u fotografiji.¹ Razloge za to nije teško dokučiti – nakon mnogih stoljeća nadgrobnji se epitaf u cijelosti izlizao, a time je nestao i najinteresantniji sadržaj reljefa. Ništa bolje nije ni s likovima koji su uslijed djelovanja atmosferilija izlizani gotovo do neprepoznatljivosti. Tek u posljednje vrijeme, kao rezultat buđenja interesa za antičku baštinu poslije čudesnih otkrića na vranjičkoj rivi i u moru, objavljen je u Solinskoj kronici apel za njegov spas, a tada je publicirana i fotografija.² O stanju reljefa i potrebi zaštite bit će riječi na kraju rada, a u nastavku se najprije daje deskripcija te analiziraju ikonografski i strukturalni sadržaji.

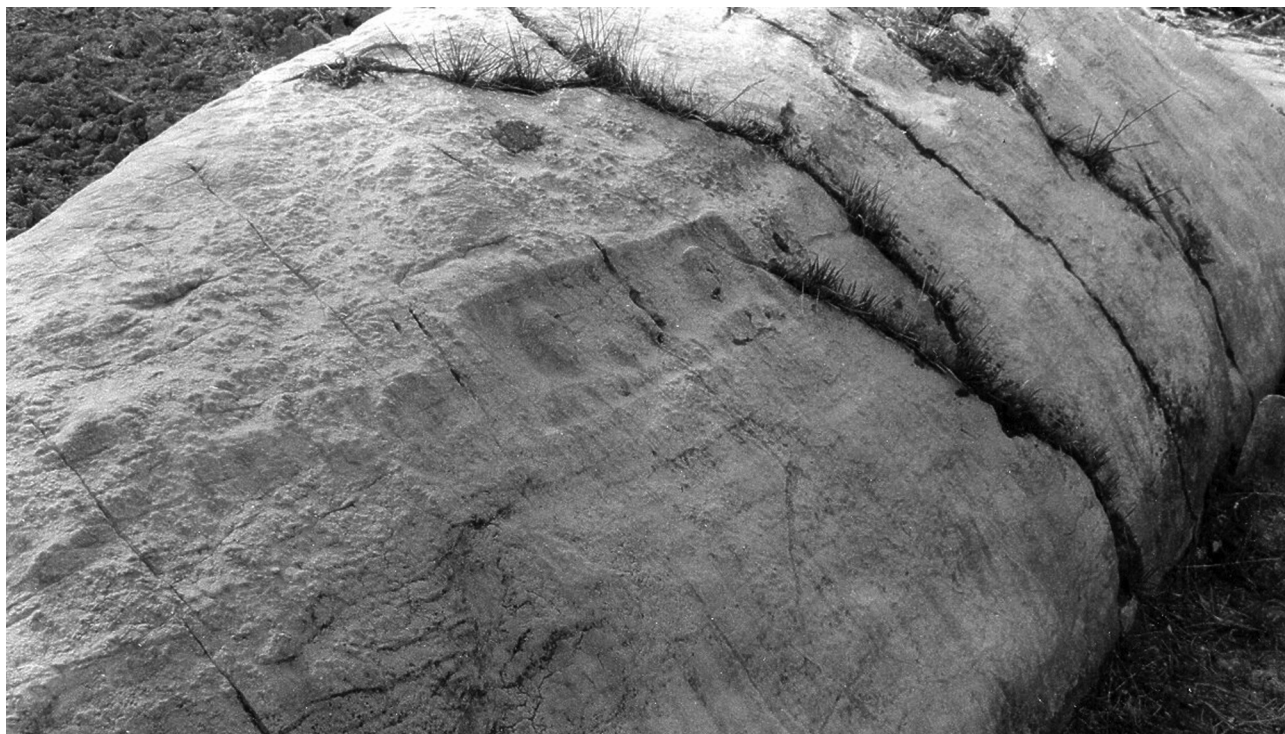
Reljef je duljine 58 cm i visine 40 cm. Uklesan je na sjevernoj strani izdužene oble stijene i možda nije pretjerano pretpostaviti da su se na toj strani nalazili i grobovi (grobnica?) prikazanih članova obitelji. Naime,

osim što je namijenjen gledanju sa sjeverne strane, upada u oči i to da su duže stranice reljefa u istoj ravni s terenom ispod stijene, iz čega bi se moglo zaključiti da se razina okoliša od antičkoga vremena nije mnogo promijenila. Cijelo to područje pripada arealu rimske nekropole koja se pružala s obje strane antičke ceste trasirane nešto južnije, koja za razliku od istočnijega kasnoantičkog dijela nekropole nije nikad istraživana.³ Reljef je strukturalno koncipiran iz dva dijela: gornjega polja koje nosi likove pokojnika i donjega u kojem se izvorno nalazio natpis (sl. 1-2). Izrađen je na način da su i gornje i donje polje izdubljeni u kamenu, gornje polje u barem dvostruko većoj dubini od donjega. Vanjski rubovi tako dobivene niše lagano su sniženi, a mjestimice i poravnati, pa je nastao jedva vidljiv okvir koji je slikovno polje uokvirivao i odvajao od ostatka stijene. Donja stranica reljefa naznačena je pak plitko udubljenom crtom. U cijelosti reljef ima oblik poprečno izduženoga pravokutnika što otvara pitanja interpretacije njegove forme i možebitnih uzora koje je slijedio. U slikovnom su polju slijeva nadesno prikazana četiri lika (sl. 2). Krajnji su likovi odrasle osobe, a oni u sredini dječake dobi.

1 Reljef prvi spominje Frane Bulić koji navodi da prikazuje »protomi di tre figure« (muškarca, ženu i dijete): F. Bulić 1902, str. 113. Od kasnijih navoda usp. N. Cambi 1985-1986, str. 98, bilj. 154 i Ž. Miletić <1992>, str. 48.

2 M. Batarelo 2006, str. 13 sa slikom.

3 O antičkim nalazima s toga mjesta F. Bulić 1902, 113.

Slika 1
Stijena s uklesanim reljefom (snimio Dražen Maršić)

Slika 2
Nadgrobni reljef s prikazom četveročlane obitelji (snimio Dražen Maršić)

Odatle logičan zaključak da je riječ o članovima jedne obitelji: ocu, majci i njihovoj djeci. Od dva lika u sredini onaj na desnoj strani (gledano prema spomeniku) viši je i krupnijega poprsja pa je očito da je i stariji. Krajnjem lijevom liku još uvijek se može nazrijeti voluminozna kosa, grudi, tunika širokoga ovratnika s V naborima i ogrtač koji neznatno pokriva desno rame, te se usporedbama s drugim salonitanskim spomenicima na kojima je potvrđen takav način drapiranja⁴ s velikom sigurnošću može zaključiti da je riječ o ženi prikazanoj kao palijati.⁵ Lik na suprotnoj strani bio bi prema tome muški, njezin suprug, kojemu je odjeća manje-više neprepoznatljiva. S obzirom na to da mu s lijevoga ramena pada komad draperije istovjetan majčinom, čini se da bi viši od dva lika u sredini mogla biti djevojka, također prikazana kao palijata. Od četiri lika tri imaju spuštene ruke, što je uvjetovao skraćeni format prikaza, u isječku poprsja. Jedino muškarac na desnoj strani podiže svoju lijevu ruku u gesti koju nije moguće sa sigurnošću dešifrirati. Podignuta mu je možda bila i desna ruka, koja je najvjerojatnije bila savijena u laktu i podignuta na prsa, ostatak koje bi moglo biti zadebljanje sačuvano u tom dijelu reljefa. Ako je tomu tako, desni je lik najvjerojatnije bio prikazan kao togat, eventualno kao palijat.⁶ Na koncu se može zaključiti da su likovi prikazani prema uobičajenim obrascima rimske građanske prezentacije.

Natpis je u stanju koje ne dozvoljava ni najozbiljnije pokušaje iščitavanja. Čini se da je bio koncipiran u tri retka što se naslućuje tek pri pogledu s boka i pod reduciranim svjetlom. Isto tako se čini da nije započinjao konsekrativnom formulom *D(is) M(anibus)*.

Naime prvi redak, odnosno ono što je od njega ostalo, teče u kontinuitetu i nije moguće zamijetiti slova koja bi eventualno bila aksijalno postavljena.

Sve u svemu, iako je stanje reljefa takvo da na prvi pogled ne pruža pouzdane kronološke repere za datiranje, čini se da moda nošenja ogrtača (*palle*) žene i vjerojatno djevojke, krajeva obješenih preko ramena,⁷ kao i reducirani polufiguralni isječak u prikazivanju, govore u prilog datiranja od zadnje četvrtine I. stoljeća po Kristu pa nadalje. Upotrijebimo li kao kronološki relevantan podatak i izostanak posvete Manima, u mogućnosti smo suziti dataciju reljefa na razdoblje zadnje četvrtine I. i prve četvrtine II. stoljeća po Kristu, pa bi datacija reljefa tako padala u kraj ranoga principata.⁸

Reljef iz Vranjica nije jedini ni usamljeni primjer izradbe nadgrobnih spomenika u živcu kamenu na tlu rimske provincije Dalmacije. Samo u priobalju provincije poznato je nekoliko preživjelih primjera takve prakse i svi datiraju iz razdoblja ranoga principata, što može poslužiti kao potkrjepa predloženoj dataciji. U blizini Roškoga Slapa na Krki pronađena su čak tri epitafa bivših pripadnika burnumske vojne posade, veterana IV. makedonske i XI. legije, izrađena na kamenim gromadama u formi titula.⁹ Na glavnoj nekropoli Narone, odmah uz cestu koja je iz grada vodila za Bigeste i Salonu, uklesano je na visokoj kamenoj litici sa sjeverne strane nekoliko nadgrobnih spomenika, od kojih je jedini s preživjelim natpisom onaj sevira Seksta Herenija Eroti, izrađen u formi tabule ansate.¹⁰ U Cavtatu su dva natpisa bila uklesana u kamenu živcu blizu luke u dragi zvanog Tiha, oba u formi jednostavnih titula.¹¹ U istu bi skupinu valjalo uvrstiti i spomenike kojih su tijela izrađena u

4 Opisani način drapiranja *palle* pojavljuje se na manjem broju salonitanskih spomenika, npr. nadgrobnom spomeniku obitelji *Pompeius* iz Podstrane, poznatom preko dobroga crteža (D. Maršić 2004, str. 11 i d., sl. 1), ili neobjavljenoj steli Julije Procille uzidanoj na splitskom predjelu Lučac.

5 Palijata je naziv za statuarni obrazac u prikazivanju rimskih žena odjevenih u tuniku, eventualno gornju tuniku (*stola*) i ogrtač pravokutnoga kroja (*palla*) drapiran oko tijela: M. Bieber 1956, str. 375 i d., osob. 382 i d.

6 Togat je statuarni obrazac u prikazivanju rimskih građana odjevenih u tuniku i togu eliptičnoga kroja. O togi i varijantama njezina drapiranja: H. R. Goette 1990, str. 2 i d. Palijat je naziv za muškarca prikazanoga u tunici i muškoj varijanti pravokutnoga ogrtača (*pallium*): M. Bieber 1956, 394 i d. Prikaze palijata nije uvijek lako razlikovati od prikaza togata. Usp. H. R. Goette 1990, str. 24, bilj. 100, gdje se upozorava da kod prepoznavanja odjeće na mnogim spomenicima postoji dvojba »toga ili palij«.

7 Spomenici navedeni u bilj. 4 datiraju se npr. na prijelaz I. u II. stoljeće, odnosno u početak II. stoljeća.

8 Posveta Manima na natpisima u Dalmaciji sporadično se počinje javljati u I. stoljeću po Kristu, učestalije od Flavijevaca, ali je uobičajena tek od početka II. stoljeća po Kristu.

9 Objavljeni su jedino u prijepisu natpisa: CIL III, 2817, 2818, 9885.

10 Natpis S. Herenija Eroti: CIL III, 14628/1; C. Patsch 1996, str. 44 s crtežom. Slika stijene: N. Cambi 1980, str. 135, sl. 10.

11 Prvi natpis: CIL III, 1742; G. Novak 1966, str. 45, sl. 22 (i G. Novak 1972, sl. 18-19). Drugi je titul poznat jedino u prijepisu natpisa: CIL III, 1758.

punom volumenu, a ne samo naličju, među kojima su najbrojniji i najpoznatiji salonitanski primjerci izrađeni u obliku sanduka sarkofaga, npr. oni iz Smiljanovaca u Solinu.¹² Arheološkoj i inoj javnosti ipak su zasigurno najbolje poznati primjeri uklesavanja u živac-kamen tzv. antičkih kulturnih slika, primjerice mitričkih reljefa (npr. dva iznad Vratnika), Heraklovih prikaza u cijelom nizu obalnih kamenoloma (npr. Rasohe kraj Splitske na Braču), kultne zajednice Silvana, Dijane i Nimfa (npr. reljef iz Karakašice kod Sinja), terminacijskih natpisa, tj. natpisa o razgraničenju (npr. onaj između Ortoplina i Parentina u Kosinju na Velebitu), a nisu nepoznati ni natpisi u stihu (primjerice čuveni epigram u čast vrela i nimfa iz Živogošća kod Makarske).¹³ Taj fenomen zaslužuje zasebno istraživanje i ide u okvir onoga što se danas popularno naziva pejzažnom arheologijom.

Ono što nadgrobni reljef iz Vranjica razlikuje od svih ostalih ovdje navedenih primjera, posebice nadgrobni spomenika, njegova je poprečna koncepcija, odnosno forma po horizontali izduženoga pravokutnika. Drugdje su preferirani tituli, stele, tabule ansate, a ovdje je izabrana relativno neuobičajena forma spomenika. Stoga je temeljno pitanje, koje se mora postaviti u ovome radu, mogu li se dokučiti razlozi koji su uvjetovali takvo njegovo oblikovanje?

Jedan od razloga, i to po svojoj prilici glavni, lako je naslutiti, a držim da objašnjenje ne iziskuje posebnu argumentaciju. To je oblik stijene u kojoj je reljef isklesan, a koji ne dopušta jednostavnu izradu okomito koncipiranoga spomenika, u ovom slučaju stele s portretima. Za tako nešto slikovno je polje trebalo produžiti ili ga razbiti u dva polja, natpis bi bio mnogo viši, a trebalo je naći i mjesta za izradu zabata. Istina, ne može se osporiti činjenica da je takav spomenik možda mogao biti isklesan u dnu stijene, ispod postojećega reljefa, ali bi klesar zbog nagloga zaobljavanja stijene imao velikih poteškoća u postizanju ravnoga naličja. Svjestan tih poteškoća komitent, odnosno majstor koji je izradio spomenik, odlučio se za horizontalno izduženi

reljef. Pri tome je zasigurno pred očima imao spomenike koji su stajali na salonitanskim nekropolama i koje je samo preslikao u drugi materijal. Da je takvih spomenika doista i bilo na salonitanskim nekropolama, istina sigurno ne u velikom broju, potvrđuje fragment reljefa koji je 1916. objavio Frane Bulić i interpretirao ga kao fragment portretne stele (sl. 3).¹⁴ Iz natpisa saznajemo da je reljef prikazivao supružnike, a nije nemoguće da je bio prikazan i još neki član njihove obitelji. Danas s velikom sigurnošću možemo pretpostaviti da nije riječ o portretnoj steli već o jednom drugom, na istočnoj jadranskoj obali relativno rijetkom tipu nadgrobna spomenika - reljefu koji se kao slika ugrađivao u nadgrobnu građevinu, tj. mauzolej. Distinkciju takvih reljefa od nadgrobničkih stela moguće je izvršiti upravo preko za stele atipične poprečne koncepcije natpisa, nekada

Slika 3
Fragment ugradbenoga nadgrobna reljefa iz Salone
(po F. Bulić 1902)

12 F. Bulić 1931, str. 60 i d., sl. 1. Odnedavno se na isti način interpretira Heraklov sarkofag iz kapelice sv. Kaja u Solinu: J. Jeličić-Radonić 2001-2002, str. 31 i d., sa sl. na str. 35.

13 Znanstveni aparat za navedene spomenike ne donosi se jer bi nepotrebno opteretio opseg rada, a i zato što nije riječ o nadgrobni spomenicima.

14 F. Bulić 1916, str. 119, 4583 A.

natpisa u stupcima, višefiguralnosti (četiri, pet i više figura), ostataka instalacija za povezivanje sa zidom građevine, itd. Najbolju sliku izvornoga konteksta takvih reljefa i svih mogućih formativnih oblika u kojima se javljaju pružaju primjerci iz grada Rima i dijela srednje i južne Italije, od kojih su neki još uvijek sačuvani *in situ* ili im se s velikom dozom sigurnosti može pretpostaviti izvoran položaj na građevini (sl. 4).¹⁵ Metodom usporedbe salonitanski fragment možemo pripisati upravo takvoj nadgrobnoj građevini, koja nije morala biti ni osobito visoka ni osobito široka - možda upravo toliko koliko je bio dugačak reljef - pa čak nije morala sadržavati ni klasične elemente trabeacije (epistil, zabat i dr.). Važno je, međutim, da to nije bio samostojeći nadgrobni spomenik, već spomenik integriran u neki oblik nadgrobne arhitekture ili u najgorem slučaju u zidano postolje.

Reljef koji je objavio Bulić u zamišljenoj je rekonstrukciji gotovo istovjetan vranjičkom reljefu. Nadalje, kontekst u kojem je vranjički reljef vezan uz stijenu donekle je, barem asocijativno, usporediv s vezom »ugradbenih« ili »građevnih« reljefa s arhitekturom u kojoj su stajali. Iz toga slijedi zaključak kako je vrlo moguće da je upravo taj tip nadgrobne arhitekture i sepulkralne skulpture bio uzor koji je svojom izvedbom slijedio vranjički reljef.

Zbog takve mogućnosti, ali i opće kulturološke vrijednosti, nadgrobni reljef iz Vranjica ima važno mjesto u proučavanju sepulkralne skulpture rimskoga carskoga doba u Dalmaciji i bilo bi nužno zaštititi ga od daljnega propadanja. Nema nikakve sumnje da će daljnja izloženost atmosferilijama i nezdravom zraku salonitanskoga zaljeva dovesti do njegova konačnog i posvemašnjeg uništenja. Što nam je činiti da ga zaštitimo?

Odmah bi trebalo izraditi kvalitetnu fotografsku dokumentaciju spomenika, koja bi u slučaju njegove zlosretne sudbine imala vrijednost primarne dokumentacije. To u ovom trenutku, siguran sam, nema ni jedna institucija koja na splitskom području skrbi o zaštiti kulturne baštine. Što se tiče mogućnosti njegove

Slika 4

Grobnica obitelji Rabirius na Via Appia u Rimu
(po V. Kockel 1993)

fizičke zaštite nude se samo dvije ozbiljne mogućnosti: izgradnja manje konstrukcije koja bi ga zaštitila (sve popularnija metoda) i rezanje dijela stijene s reljefom (nepopularna metoda). Dvije se metode međutim ne isključuju i sigurno je da će se u budućnosti, ukoliko se apel za spas ozbiljno shvati, trebati posegnuti za njihovom sukcesivnom primjenom. U svakom slučaju, potrebno je učiniti sve da se reljef ne prepusti daljnjem propadanju ili da kojim slučajem netragom nestane uslijed divlje (privatne) građevinske aktivnosti.

¹⁵ Rim: V. Kockel 1993. Južna Italija: P. Zanker 1975, str. 267 i d. Srednja Italija: H. G. Frenz 1977. Izabrane primjerke takvih reljefa obrađuje i D. E. E. Kleiner 1977.

Kratice

BASD = Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata

CIL III = Corpus Inscriptionum Latinarum, Vol. III, Berlin 1873; Suppl. vol. III, Berlin 1902

Literatura

- M. Batarelo 2006   Marijana Batarelo, *Propada reljef u živoj stijeni*, Solinska kronika 139 (XIII), Solin 15.4.2006, 13.
- M. Bieber 1959   Margarete Bieber, *Roman Men in Greek Himation (Roman Palliati). A Contribution to the History of Copying*, Proceedings of the American Philosophical Society 103/3, 1959, 374-417.
- F. Bulić 1902   Frane Bulić, *Ritrovamenti antichi risguardanti la topografia suburbana dell'antica Salona (vicino i casolari Jurić-Ćučine kuće)*, BASD XXV, Split 1902, 112-116.
- F. Bulić 1916   Frane Bulić, *Iscrizioni inedite*, BASD XXXIX, Split 1916, 119.
- F. Bulić 1931   Frane Bulić, *Peto starokršćansko grobište stare Salone na jugoistoku grada*, Povodom pedesetgodišnjice jubileja »Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku« 1878-1928, Split 1931, 58-62.
- N. Cambi 1980   Nenad Cambi, *Antička Narona – urbanistička topografija i kulturni profil grada*, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, Znanstveni skup Metković 4.-7. X. 1977, Izdanja HAD-a 5, Split 1980, 127-154.
- N. Cambi 1985-1986   Nenad Cambi, *Salona i njene nekropole*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 25, br.12, Zadar 1985-1986, 61-108.
- H. G. Frenz 1985   Hans G. Frenz, *Römische Grabreliefs in Mittel- und Süditalien*, Roma 1985.
- J. Jeličić-Radonić 2001-2002   Jasna Jeličić-Radonić, *Reljefi s prikazima Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja u Solinu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 39, Split 2001-2002, 31-49 (engleski: *Reliefs of the Labours of Heracles on a Roman «Sarcophagus» in the Church of St. Caius in Solin*, Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva, Zagreb 5.-8. V. 2003, Zagreb 2005, 229-236).
- D. Maršić 2004   Dražen Maršić, *Izgubljeni salonitanski spomenici (I) – portretna stela obitelji Pompeius*, Adrias 11, Zagreb-Split 2004, 11-40.
- Ž. Miletić <1992>   Željko Miletić, *Istočna i jugoistočna nekropola Salone*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 30, br.17/1990-1991, Zadar <1992>, 21-50.
- H. R. Goette 1990   Hans Rupprecht Goette, *Studien zu römischen Togadarstellungen*, Mainz am Rhein 1990.

- D. E. E. Kleiner 1977   Diana E. E. Kleiner, *Roman Group Portraiture. The Funerary Reliefs of the Late Republic and Early Empire*, New York-London 1977.
- V. Kockel 1993   Valentin Kockel, *Porträtreiefs stadtrömischer Grabbauten. Ein Beitrag zur Geschichte und zum Verständnis des spätrepublikanisch-frühkaiserzeitlichen Privatporträts*, Mainz am Rhein 1993.
- G. Novak 1966   Grga Novak, *Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII stoljeća (do propasti Epidauruma)*, Anali historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, Dubrovnik 1966, 3-84 (tiskano i u: Grga Novak, *Povijest Dubrovnika, I*, Zagreb 1972, 7-57).
- C. Patsch 1996   Carl Patsch, *Povijest i topografija Narone*, Metković 1996.
- P. Zanker 1975   Paul Zanker, *Grabreliefs römischer Freigelassener*, Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts 90, 1975, 267-315.

Summary

Dražen Maršić

The Tombstone Relief of Vranjic - Example of a Roman Monument Cut in Solid Rock

Key words: Vranjic, solid rock, tombstone relief

In the northern part of Vranjic, there is cut in the solid rock a Roman tombstone relief depicting a four-member family (Fig. 1). It has never been published, neither textually nor photographically since it is very poorly preserved. The relief is 58 cm in length and 40 cm in height. Structurally it consists of two parts: the upper field comprising the figures of the deceased, and the lower one where initially was the inscription (Fig. 1-2). Both the upper and the lower fields are cut in rock, the upper one at least twice deep as the lower one. As a whole, the relief is a transversally elongated rectangular, which poses questions of interpretation of the shape and possible patterns that it followed.

In the pictorial field there are, right to left, four persons (Fig. 2). The persons at the ends are adults, whereas the two central ones are children. A logical conclusion is that they are members of a family: father, mother and their two children. Condition of the inscription prevents even the most serious attempts of reading it. It appears to have been organised in three lines, which becomes visible only when viewed from aside and under dimmed light. It further appears it did not begin with the consecrative formula *D(is) M(anibus)*. Although at the first sight the state of the relief provides no reliable chronological elements for its dating, it seems that the way of wearing the robe with its ends hanging over the shoulders, and the reduced semi-figural detail in presentation, support its dating from the last quarter of the 1st century AD onwards. If absence of dedication to the Manes is taken as another chronologically relevant detail, the dating can be further limited to the period from the last quarter of the 1st to the first quarter of the second century AD, the relief thus being dated at the end of the early principate.

The relief of Vranjic is not the only example of tombstones in solid rocks in the Roman province of Dalmatia. In the coastal region alone, there are survived examples of such practice from Roški Waterfall on the Krka river, from Narona, Epidaurus and Bigeste, all of them dated into the early principate period. This phenomenon certainly deserves special researches and makes part of what is today known as the »landscape archaeology«.

What separates the relief of Vranjic from all other examples is its transversal shape, differing it from *tituli*, *stelae* and *tabulae ansatae*. A reason for such shaping is the form of the rock in which it is cut, that did not provide for a vertically elongated monument. However, it is not impossible that the relief reproduces shape of the monuments that were built into above-ground tombs, the mausoleums, like images (Fig. 3). The best insight into the genuine context of such relieves and all their possible forms is provided by the examples in the city of Rome and parts of the central and southern Italy, some of them still preserved in situ or that may be assumed their genuine location on edifices with large certainty (Fig. 4).

The context in which the relief of Vranjic relates to the rock is partly, at least associatively, comparable with relations between the relieves built in architecture and the very architecture in which they stood.